

Соціально-економічна історія України

УДК 330.8:94(477)

М.В. Поставнича

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Для поширення фільваркової системи й збільшення продуктивності панських господарств, у 1557 р. була проведена аграрна реформа - «Устава на волоки». За своїми соціально-економічними наслідками вона мала двоїсте значення. Реформа остаточно ліквідувала залишки прав власності вільних селян на землю та вела до занепаду селянського господарства. В той же час використання праці залежного селянина, супроводжувалося піднесенням фільваркового господарства. Помірна панщина й фільварок перетворили Україну наприкінці XVI ст. на годувальницю всієї Європи.

Ключові слова: економічний розвиток, товарне господарство, аграрна реформа, фільваркова система, продуктивність господарства, шляхта, панщина, промисли, українські мануфактури, українського експорту.

Для распространения фільварковой системы и увеличения продуктивности помещичьего хозяйства, у 1557 р. была проведена аграрная реформа - «Устава на волоки». По своим социально-экономическим последствиям она имела двойственное значение. Реформа окончательно ликвидировала остатки права собственности крестьян на землю и вела к упадку крестьянских хозяйств. Вместе с тем использование труда зависимых крестьян, сопровождалось подъемом фільваркового хозяйства. Померная панщина и фільварок превратили Украину к концу XVI ст. в кормилицу всей Европы.

Ключевые слова: экономическое развитие, товарное хозяйство, аграрная реформа, фільваркова система, производительность хозяйства, шляхта, барщина, промыслы, украинские мануфактуры, украинского экспорта.

On the economic development of Ukraine 16 first half 17 century had changed a defining influence the economic situation in Europe. To extend the landowner (filvarkov) system and increase productivity of aristocratic households in 1557 was carried out agrarian reform, known as the "Charter for drawing dies" (Ustava na wolokey). For socio-economic consequences of "Charter of drawing dies" has dual meaning. It finally cleared the remnants of property rights of free peasants on the land and transformed them into owners of aristocratic plots.

Key words: economic development, commodity economy, agrarian reform, filvarkova system, productivity of economy, gentry, corvee, trades, Ukrainian manufactory, Ukrainian export.

Постановка проблеми. Серед проблем вітчизняної історії, що розкривають витoki національної державності та культури важливе місце посідає аналіз стану політичного та економічного положення українських земель у різні періоди історичного розвитку. Актуальність вивчення питання обумовлена особливостями сучасного соціально-політичного розвитку України.

На економічний розвиток України XVI - першої половини XVII ст. визначальний вплив справила зміна економічної ситуації в Європі. На XVI ст. виробничі можливості країн Центральної та Південної Європи були суттєво підірвані. Зникли великі масиви лісів, сільське господарство житниці Європи Іспанії занепало.

Аналіз актуальних досліджень. Досліджувана проблема представлена у працях Д. Багалія, який виявив сталий інтерес до вив-

чення процесу розвитку українських земель у XVI - першої половини XVII ст. Дослідник залучається до дослідження питання на протязі багатьох років, видавши ряд праць з історії України. Завдяки його дослідженням у науковий обіг був введений чималий фактичний матеріал.

Метою даної статті є характеристика стану та аналіз проблем економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої.

Виклад основного матеріалу. Одночасно з відкриттям Америки й морського шляху в Індію небувале зростає попит на сільськогосподарську та промислову продукцію. Втягуючись в торгівлю із Західною Європою, шляхта проявляла щодалі більшу зацікавленість у багатих українських землях. Найбільші можливості для розвитку товарного господарства мали магнати. Щоб поширити фільваркову систему й збільшити продуктивність панських господарств, у

1557 р. була проведена аграрна реформа, відома під назвою «Устава на волоки».

Спеціально призначені ревізори перемиряли землі й поділили їх на так звані волоки, ділянки землі розміром 16-21 га. Під фільварок відводилися кращі землі й в одному місці. Селянам виділялися три смуги на різних полях; передбачалося ведення трипільної системи господарювання. Володільник волоки мав відробити два дні на тиждень у фільварку, платити щорічно грошовий чинш у розмірі 12 грошів, давати данину продуктами не менш як на 18 грошів. [1, с.32;63]. За селянами залишалися також «мостова», «візницька», «сторожова» та інші повинності.

За своїми соціально-економічними наслідками «Устава на волоки» мала двоїсте значення. Вона остаточно ліквідувала залишки прав власності вільних селян на землю і перетворювала їх на володільників панських наділів. Запровадження панщини зв'язувало ініціативу та підприємливість працівника, вело до занепаду селянського господарства.

В той же час використання праці залежного селянина, забезпеченого тягловою силою й сільськогосподарським реманентом, супроводжувалося піднесенням фільваркового господарства. Помірна панщина й фільварок перетворили Україну в другій половині XVI ст. на годувальницю всієї Європи.

Якщо спочатку фільварки існували переважно в Галичині, Волині та Поділлі, то після Люблінської унії поширилися на Подніпров'я. Залежно від розміру фільварків окремі шляхтичі в різні роки збирали від 3 до 50 тис. пудів зерна. В 1615 р. лише з Костянтинівського й Степанського ключів спадкоємців Острозьких надійшло 300 тис. пудів пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, проса й гороху. [2, с.64]

Успіхи в зерновому землеробстві сприяли розвитку тваринництва. Магнату Ружинському лише в с. Вчорайшому на Київщині в 1609 р. належало щонайменше 100 дійних корів, 60 ялів, 40 волів, 300 овець, 250 свиней, 500 вуликів. [3, с.99] Приблизно таку саму структуру мало тваринництво й інших магнатів та шляхти.

Складову частину панського господарства становили промисли. Досить активно велося видобування поташу в магнатських і шляхетських лісах Волині, Житомирщини, Київщини та Чернігівщини. Протягом другої половини XVI - першої половини XVII ст. у різний час діяло 140 поташних буд, які істотно знищили лісові масиви. Магнати й шляхта засновували чимало рудень, особливо в польських районах Волині, Житомирщини, Київщини та Чернігівщини. Ручна праця при виготовленні заліза почала витіснятися водяним колесом. [4, с.159]

У першій половині XVII ст. на Правобережному Подніпров'ї та Лівобережжі активізувалося виробництво селітри. На Прикарпатті досить вигідним, а відповідно й поширеним стає добування солі, яке провадилося більш як на 358 соляних варницях. [5, с.256] Майже в кожному

панському господарстві на берегах річок чи потоків стояли водяні млини на одне, а то й на одинадцять водяних коліс. Тут молотило зерно, виготовлялися крупи, валялось сукно тощо.

Найважливішою рисою промислів XVI - першої половини XVII ст. стало зародження в середині них мануфактурного способу виробництва - попередника великої машинної індустрії. Як і західноєвропейські, українські мануфактури характеризувалися об'єднанням робітників для виробництва товарів, пануванням ручної праці, її розподілом на окремі виробничі процеси. Робоча сила могла бути як залежною, так і вільнонайманою. Почалося вкладання торгового капіталу у виробництво, внаслідок чого активізувалося первісне нагромадження. Все це разом узятє знаменувало перші кроки генезису капіталізму на українських землях.

Поряд з промислами в сільській місцевості розвивалося й ремісництво. Дедалі більше сільських майстрів займалися переважно ремеслом, не поєднуючи його з веденням сільського господарства. Окремі села (Дубечне на Волині, Високе на Перемишльщині та ін.) перетворювалися на спеціалізовані ремісничі центри по виготовленню тих чи інших товарів. [6, с.213]

Однак основна маса ремісничої продукції вироблялася у містах. До кінця XV ст. вони розвивалися повільно. Всього на той час налічувалося не більше 35 міських поселень, більшість з яких виникла ще в давньоруський період. У XVI - першій половині XVII ст. з'явилися Брусилів (1574), Чиgirин (1589), Кременчук (1590), Крилів (1616) та десятки інших міст. Тільки в одному Волинському воєводстві їхня кількість зросла з 68 до 114. Найбільше міст і містечок стояло в Київському та Брацлавському воєводствах, однією з причин чого була гостра необхідність захисту регіонів системою міських укріплень. Найбільшими містами стали Львів (15-18 тис. жителів), Київ (15), Меджибіж (12), Біла Церква (10,7). В більшості ж міст і містечок проживало по 2-3 тис. чол. [7, с.128;261]

За своїм юридичним статусом вони поділялися на королівські, приватновласницькі і церковні. Але дедалі більше міст виборювали самоврядування на основі магдебурзького права й ставали незалежними від феодалів. Окремі квартали або угіддя королівських міст спеціальним указом короля передавалися під юрисдикцію власників і в цьому випадку називалися «юридиками». Ремісники, купці та селяни «юридик» не підлягали компетенції міського самоврядування й сплачувала податки та виконували різні повинності на користь їхніх власників.

Найбільшого поширення в містах набули ремісничі спеціальності пекарів, м'ясників, різьбярів, пивоварів, медоварів, ткачів, кравців, чинбарів, ковалів, кушнірів тощо. Для утвердження монополії на виготовлення тих чи інших товарів, захисту корпоративних інтересів, рег-

ламентування виробництва й збуту продукції дедалі більше ремісників об'єднувалися в цехи. Наприкінці XV-на початку XVI ст. вони з'явилися в містах Волині та Київщини, а пізніше б на Лівобережжі. У Львові, Луцьку та Києві діяло по 15- 30 цехів у кожному. [7,с.282]

З розвитком промислів і ремесла збільшувалася й кількість товарної продукції. Фільваркове господарство на кріпосній праці й елементи мануфактурного виробництва прискорили економічний розвиток України.

Частина одержаної продукції йшла як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Магнати й шляхта вивозили свої товари переважно до Західної Європи, де вони коштували значно дорожче. Крім власної продукції, шляхта торгувала також товарами своїх підданих, скупленими в них за безцінь.

Головну статтю українського експорту в Західну Європу становив хліб. Його кількість увесь час зростала. В середині XVI ст. вона становила 17, у другій половині - 78, а в першій половині XVII ст. - до 84 тис. лаштів (лашт - приблизно 2 т). Влітку шляхами до Гданська брели нескінченні стада волів і коней. Протягом червня - липня 1534 р. тільки через Городок пройшло 4 тис. волів з найближчих українських земель. [8,с.127]

Найбільшими експортерами українського скоту стали магнати. Лише Олександр Конєцпольський у 1644 р. відправив до Ярославля 500 волів з Корсуньщини, а Суходольський в 1646 р.-220 голів з Житомирщини. До Європи вивозилося багато вачосу - дубових колод і клепок, а також поташу, дьогтю, смоли тощо. В окремі роки експортувалось до 2 тис. лаштів кожного із цих товарів. Про загальне захоплення шляхти торгівлею на шкоду лицарству з жалем писав один з польських публіцистів того періоду: «Тепер у нас нема вояків, зате є корчмарі, гондлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків з маєтку до Гданська, бо всі заможніші торгують...». [8, с.289]

Найбільші вигоди від торгівлі природними багатствами України мали польські магнати й шляхта. Хижацька експлуатація природних надр виснажувала землі й робила їх малопродуктивними. Ліси значною мірою були вже винищені в

Галичині та Волині, і шляхта добиралася до лісових масивів Лівобережної України.

Одержувані кошти йшли переважно на розкішне життя панства, частково вкладались в економіку Литви й Польщі, а Україна дедалі більше перетворювалася на сировинний придаток європейських країн. За рахунок українського народу зміцнювалися інонаціональні феодалі, а національні поступово відсувалися від основних джерел збагачення.

Висновки. Таким чином, проведена у 1557 р. аграрна реформа за своїми соціально-економічними наслідками вона мала двоїсте значення. Реформа остаточно ліквідувала залишки прав власності вільних селян на землю та вела до занепаду селянського господарства. В той же час використання праці залежних селянина, супроводжувалося піднесенням фільваркового господарства. Помірна панщина й фільварок перетворили Україну наприкінці XVI ст. на годувальницю всієї Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI- першій половині XVIII ст. [Текст] / І. Бойко. - К., 1990. - С. 291
2. Голобуцький В. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI- першій половині XVII ст. на Україні [Текст] / В. Голобуцький // Вісник АН УРСР. - 1958. - №8. - С. 23-25
3. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. [Текст] / М. Грушевський. - К., 1991. - С. 392
4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. [Текст] / Д. І. Дорошенко. - Львів, 1991. - С. 329
5. Історія України: Курс лекцій: Кн. 1-2 [Текст]: Навч. посіб. / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та ін. - К.: Либідь, 1992. - 567с.
6. Коропецький І. С. Дещо про минуле та сучасне української економіки. [Текст] / І. С. Коропецький. - К.: Либідь, 1995. - С. 279
7. Субтельний О. Україна; історія. [Текст] / О. Субтельний. - К.: Либідь, 1991. - С. 527
8. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. [Текст] - К., 1990. - С. 397